

ANNA ŻUKOWSKA

Wydział Pedagogiki i Psychologii UMCS

<https://orcid.org/0000-0002-0017-1462>

ESTETYCZNY WYMIAR NATURY. PERSPEKTYWY BADAWCZE

*Natura dała nam dwoje oczu, dwoje uszu,
ale tylko jeden język po to, abyśmy więcej
patrzyli i słuchali, niż mówili.*

Sokrates

Streszczenie: Artykuł traktuje o estetycznym wymiarze natury i jej oddziaływaniu na człowieka. Autorka przybliżyła pojęcie „natury”, przedstawia charakterystykę postaw wobec niej zajmowanych, ukazuje też zasięg oddziaływania środowiska naturalnego na człowieka. W dalszej części tekstu koncentruje się na percepcji estetycznej natury. W świetle przedstawionych refleksji zarysowuje perspektywy badawcze dotyczące oddziaływania relacji człowiek – środowisko naturalne na percepcję estetyczną natury.

Słowa kluczowe: percepcja natury, estetyczny wymiar natury, relacja człowiek – natura

WSTĘP

Na przestrzeni dziejów natura pojmowana była w wieloraki sposób: jako „czar atmosfery”, który zachwyca swoim pięknem i uwrażliwia na piękno, jako inspiracja i doskonały wzór godny twórczego naśladowania i wreszcie edukator wspierający rozwój adeptów sztuki.

Już w *Pieśni nad pieśniami* przywoływano całą naturę w swojej wielobarwnej reprodukcji przypominającej arras. Mamy tu do czynienia z prawdziwym małym słownikiem słów estetycznych: „nad ogrodem lśni słońce i odbija się księżyc”, „następują po sobie jutrenki i noce”, „zstępują cienie”, „więją wiatry z północy i południa”, „podnoszą się słupy dymu”, „wylewają deszcze i osiada rosa” (Ravasi

2004, s. 32). Znajdujemy też słowa opisu wiosny, których udziałem jest wzrok i dotyk. „Winorośl, klasyczne drzewo biblijnego i śródziemnomorskiego krajobrazu jest cała w kwieciu i jest przycinana. Lilie w dolinach, narcyzy, kwiaty polne, osty, jabłonie i dzikie drzewa, cedry, cyprysy, figowiec, drzewa orzechowe, palmy, granatowiec, mandragory, pszenica, ukwiecone grządki, pędy, pierwsze smaczne owoce, zielone pastwiska z wypasającymi się na nich stadami, wieś, góry i pagórki [...] obleczone barwnym płaszczem, skały i urwiska, doliny, źródła, strumyki, rzeki, a nawet wielkie wody oceanu i pustynia (Ravasi 2004, s. 33). Na tym tle toczy się życie zwierząt, w rozmaitych jego przejawach: od szarańczy po gołębicę, emblemat miłości, od synogarlicy po kruka, od trzód po gazy i łanie polne, od koziołka i młodego jelenia po lisy, od lwów po lamparty (Ravasi 2004, s. 33). Nie brak też innych wyrażen odnoszących się do zmysłu powonienia. Są one „przeniknięte wonią pachnących olejków, nardu, cyprysu, balsamu, szafranu, trzciny i cynamonu. Jest nawet „góra mirry”, „pagórek kadzidła” i są też „góry balsamu” (Ravasi, 2004 s. 31).

Niezależnie od utworów literackich, natura stanowiła podstawę kształcenia artystycznego od dawien dawna. W XVIII wieku Jean-Jacques Rousseau wniósł do filozofii tamtego okresu nowe elementy, między innymi obronę praw natury, równocześnie rzucając hasła powrotu do natury. Odniesienie do przyrody występowało w bardzo szerokim zakresie na wszystkich szczeblach kształcenia plastycznego. Łączyło się to z dążeniem do znaczniejszego, bezpośredniego kontaktu z naturą – żywym modelem i pejzażem. Powszechnym stało się spostrzeżenie, że tylko w kontakcie ze światem zewnętrznym artysta może nauczyć się sztuki. W XIX wieku angielski krytyk sztuki i pedagog John Ruskin (1819–1900) za szczególnie niebezpieczne w wychowaniu i nauczaniu uważał odrywanie dzieci od natury. Podobnie niemiecki pisarz i historyk kultury George Hirth (1841–1916), poszukując efektywnych metod kształcenia plastycznego, postulował, by do nauki rysunku wprowadzić elementy żywej przyrody. Można zatem przyjąć, iż jego rozważania teoretyczne przyczyniły się do utrwalenia nurtu edukacyjnego, którego wyznacznikiem miały być czynności indywidualne ucznia oparte na bezpośredniej obserwacji i naśladowaniu zmiennej natury i zawartego w niej piękna (Żukowska 2011, s. 100). W latach międzywojennych w polskich programach szkolnych dotyczących edukacji plastycznej w większym niż dotychczas zakresie uwzględniono kontakt ucznia z przyrodą, uznany przez większość pedagogów za pierwsze, najważniejsze źródło przeżyć estetycznych dziecka (Karpowicz 1929, s. 172). Stąd znalazły się tam ćwiczenia w układaniu bukietów i wiązanek z żywych kwiatów, gałązek i liści oraz rysunek z wykorzystaniem form roślinnych, żywych zwierząt i postaci ludzkiej. W okresie międzywojennym natura jako wyznacznik i fundament edukacji rysunkowej zajmowała szczególne miejsce w założonym

i finansowanym przez malarza Stanisława Matzke lwowskim czasopiśmie „Kształt i barwa” (Żukowska 2013, s. 284). Natura, jako zjawisko uniwersalne, eksplorowana była zarówno w działaniach artystycznych, jak i percepcji wizualnej. Nawiązując do współczesności, warto przywołać postać wybitnego polskiego pedagoga Kazimierza Denka, miłośnika Tatr i przyrody górskiej, dla którego „wędrówki po urokliwych szlakach górskich stanowiły niezwykłą wartość Jego życia. Góry dawały mu niezwykłą moc, niespożytą energię, radość, którą dzielił ze wszystkimi [...]. W górach człowiek uczy się pokory, ale też pokonuje wyznaczone cele. Szlifuje swój charakter, dąży do perfekcjonizmu” (Czaja 2016, s. 228).

NATURA – POJĘCIE I CHARAKTERYSTYKA POSTAW WOBEK NIEJ ZAJMOWANYCH

„Natura” jest pojęciem wieloznacznym. Dzisiejsze rozumienie natury ukształtowane zostało pod wpływem Kartezjusza, dla którego natura, była rozciągniętą materią poddawaną różnym siłom działającym na sposób mechaniczny. Dla Greków natomiast natura była czymś żywym, bo nawet jeśli nie wszystkie byty były ożywione w sobie, to i tak wszystkie ogarnięte były jedną tzw. Duszą świata (Jaroszyński 1996, s. 27). Samo słowo φύσις (natura) pochodzi od czasownika, który znaczył „staje się”, „rosnąć”. Natura była więc tym, co samo się staje, co samo rośnie. A jeśli samo, to znaczy, że posiada wewnątrz siebie jakąś zasadę stawania się i tę zasadę określano mianem duszy. Natura, posiadając w sobie zasadę życia, sama rośnie, a życie może być wegetatywne (rośliny), wegetatywne i zmysłowe (zwierzęta), a także wegetatywne, zmysłowe i rozumne (człowiek) (Tamże, s. 28). W sensie ogólnym przez „naturę” można rozumieć zespół przedmiotów, które nie powstały wskutek interwencji człowieka; ogół rzeczy dostępnych zmysłom, istniejących przed działalnością ludzką lub też całość rzeczywistości wraz z człowiekiem. Należy zaznaczyć, iż do środowiska naturalnego należy włączyć także ukształtowane przez człowieka nowe gatunki roślin i zwierząt oraz krajobrazy związane ze stosowaniem sztuki ogrodniczej. W węższym znaczeniu można przyjąć, iż jest to ogół przedmiotów rządzących się prawami biologii. Wyróżniając postawy związane z naturą i jej środowiskiem, należy zwrócić uwagę na następujące aspekty:

- człowiek może postrzegać siebie jako zależnego od przyrody i bezradnego wobec jej potęgi;
- przyroda może być pojmowana jako sfera odrębna, niepojęta i ujmowana panteistycznie, tzn. w łączności z Bogiem, przypisuje się jej boskie atrybuty, takie jak niezniszczalność, wszechmoc, niezmiennność, harmonia, piękno;

- przyrodzie nadaje się pewne cechy ludzkie (antropomorfizm) i w związku z tym traktuje się ją jako obdarzoną swoistym życiem duchowym, zdolną do przeżywania emocji i podejmowania decyzji;
- człowiek może uznawać siebie jako nieodłączną część doskonałej natury, będącej wzorem, który nie powinien ulegać przekształceniom, a nadaje się do kontemplacji;
- człowiek ulega fascynacji „mądrością natury” i pragnie poznawać jej tajemnice;
- przyroda jest traktowana jako twór rządzący się prawami, które można racjonalnie poznawać, nadając im postać teorii naukowych ujętych w matematyczne formuły;
- przyroda jest obszarem twórczej działalności człowieka, który, kształtując ją, musi respektować jej prawa;
- przyroda jawi się jako żywioł, który należy ujarzmić, zastępując go sztucznym środowiskiem, zapewniającym człowiekowi maksymalną wygodę.

Wyżej zasygnalizowane zjawiska wskazują, iż człowiek z jednej strony czuje się obcy wobec zachodzących w przyrodzie osobliwości, z drugiej zaś nadaje jej pewien sens, np. naukowy, i przekształca ją zgodnie z wymogami własnej świadomej aktywności. Im mniejszy jest stopień opanowania przyrody w społeczeństwach pierwotnych, tym bardziej wydaje się ona zagrożeniem i siłą przekraczającą możliwości człowieka.

To stwierdzenie nie dotyczy tylko społeczeństw pierwotnych. Badania socjologiczne wykazują, iż poczucie swego rodzaju alienacji wobec natury zachodzi także w świecie wysoce rozwiniętej techniki, gdy nie zostały zachowane niektóre prawa dotyczące relacji człowiek – środowisko. Sytuacja taka prowadzi w efekcie do zagrożenia egzystencji samego człowieka, może też rodzić eskapizm, chęć powrotu do natury lub katastrofizm – człowiek nie jest w stanie zapanować nad własnymi wytworami. Oprócz wyżej wymienionych postaw, które są powiązane z realnym związkiem z naturalnym środowiskiem, można wyodrębnić specjalne stanowisko, kiedy przyroda nie jest traktowana jako obszar ważny dla samej egzystencji człowieka, lecz dostarcza poza praktycznych satysfakcji estetycznych.

A zatem, estetyczny stosunek do przyrody polegałby na traktowaniu obcowania z nią jako celu „samego w sobie”, nie służącego zaspokajaniu potrzeb o charakterze praktycznym i długofalowym, np. poznawczych lub ekonomicznych. Kontakt z naturą, któremu człowiek poświęca swój czas, jest cenny sam w sobie, nie szuka się tu uzasadnienia w dalszych korzyściach wynikających z tego kontaktu. Jednakże należy zauważyć, iż „bezinteresowne” obcowanie z naturą posiada pewne walory: zachowanie równowagi psychicznej czy zwiększenie wrażliwości emocjonalnej.

Takie pojmowanie postawy estetycznej nie wyklucza traktowania przyrody jako źródła doznań witalnych czy szczególnych uczuć religijnych. Specyficzność przeżyć estetycznych wobec natury wiąże się z jej pełnozmysłowym oddziaływaniem oraz zaangażowaniem całej osobowości.

SFERA ESTETYCZNA PRZYRODY

Biorąc pod uwagę zasięg oddziaływania estetycznego natury na człowieka można wyróżnić:

1. **Przyrodę jako całość**. Może ona wówczas prezentować się jako przekraczający człowieka ogrom czy bezkres i stanowić podstawę doznania szczególnej wzniosłości i majestatyczności. Aby do takiego odczucia doszło, nie można przyrody traktować jako tworu zagrażającego człowiekowi. Natura może budzić podziw dla logiki i harmonii odkrywanych wewnątrz niej praw i sztuki, z jakim powiązane są skomplikowane zjawiska. Traktowana jest wówczas jako dzieło „Transcendentalnego Artysty” (Boga) lub przejaw wewnętrznej mocy twórczej. Dostarcza wtedy przeżycia piękna monumentalnego.

2. **Nieregularnie zachodzące zjawiska przyrody**. Przybierają one postać groźnych żywiołów lub pełnych uroku fenomenów optyczno-artystycznych. Podczas obserwacji zjawisk takich jak: burza, powódź, huragan – w chwili gdy człowiek nie jest nimi bezpośrednio zagrożony – pojawiają się najczęściej doznania wielkości, wspaniałości, ale też bezsilności i tragizmu wobec niszczycielskiej siły, której nie sposób się przeciwstawić. Zjawiska takie jak odbicie w wodzie, cień, echo, tęcza, zmrok, ze względu na ich „zmaterializowane złudzenie”, stały się przedmiotem licznych legend i mitów. Osobliwości te dostarczają przeżyć tajemniczości, niesamowitości, a także uroku i wdzięku.

3. **Przeżycia estetyczne związane z percepcją krajobrazu**. Ważną rolę, w tym przypadku, odgrywają doznania zmysłowe „pozaestetyczne” – węchowo-ustrojowe, związane z wiatrem, wilgocią, śniegiem, słońcem. Sprawiają one, że model przeżycia estetycznego będzie tu bogatszy od percepcji sztuki.

Maria Gołaszewska rozróżnia typy przestrzeni, które wiążą się z percepcją estetyczną:

- a) przestrzeń spostrzegana bezpośrednio;
- b) przestrzeń domniemana, rozciągająca się poza to, co dane w bezpośrednim spostrzeżeniu;
- c) przestrzeń świata, w którą włączamy zarówno bezpośrednio spostrzegany krajobraz, jak i obszar występujący poza jego granicami;

d) przestrzeń zmieniająca się w swoich proporcjach w zależności od wykonywanego przez perceptor ruchu (Gołaszewska 1973, s. 123).

Również zjawiska ruchu w przyrodzie zwracają uwagę na jej niektóre walory estetyczne. Ma to miejsce wówczas, gdy przedmioty rzeczywiście poruszają się, jak i przy doznaniu zmienności oświetlenia. Zjawiska akustyczne towarzyszą na ogół doznaniom wzrokowym, zwiększając poczucie przestrzenności, a także bogacąc przeżycia swoistą melodią głosu zwierząt, szumu morza czy lasu.

4. Wycinkowe przedmioty naturalne: zwierzęta, kwiaty, kamienie. Wzbudzają one często podziw ze względu na swą logikę konstrukcji i strukturę paraartyścyczną. Podlegają wówczas percepcji ze względu na szczególne zharmonizowanie barw i kształtów.

PERCEPCJA ESTETYCZNA NATURY

Słowo *percepcja* pochodzi od łacińskiego *perceptio* i oznacza tyle co postrzeganie, reagowanie, odbieranie wrażeń, uświadamianie sobie poszczególnych zjawisk i procesów. Percepcja wzrokowa jest bardzo ważnym i skomplikowanym procesem, który uczestniczy w niemal wszystkich działaniach człowieka i pozwala na odbiór informacji z otoczenia. Percepcja jest procesem niezwykle złożonym, który obejmuje nie tylko samo spostrzeganie, ale również rozumienie, ocenianie i przeżywanie. Zjawisko to można śmiało nazwać jednym z głównych środków komunikacji społecznej, ponieważ pozwala na odkrywanie świata, jego zdobycy kulturowych, ponadto umożliwia zdobywanie istotnych dla każdego człowieka wiadomości. Percepcja natury umożliwia budowanie własnego światopoglądu, rozwija pasje i zainteresowania naukowe, zbliża do Boga, ponadto uwrażliwia na piękno otaczającego świata. W zależności od udziału refleksyjnej świadomości podczas estetycznej percepcji można wyróżnić osoby skłonne do czysto emocjonalnej fascynacji oraz odbiorców „wtórnie nierefleksyjnych”, czyli takich, u których pod wpływem nawyku nastąpiło automatyczne percypowanie natury bez uświadamiania sobie tego faktu. Biorąc pod uwagę realny związek człowieka z naturą, można dokonać następującej klasyfikacji ludzi:

1. Otoczonych ciągle przyrodą, gdyż stanowi ona dla nich środowisko życiowe (leśnicy, rolnicy, drwale), stosunek do otoczenia może być głównie utylitarny albo związany z praktycznym postulatem racjonalnej gospodarki, więc także ochrony środowiska;

2. Mieszkających w środowisku głównie sztucznym, mającymi doraźny kontakt z przyrodą traktowaną przede wszystkim jako źródło rekreacji (mają tu udział także czynniki estetyczne).

Istotne są również stopień ogólnej wrażliwości emocjonalnej, postawa wobec przyrody (czy przyroda jawi się jako przeszkoda wobec własnej aktywności zawodowej) oraz typ i częstotliwość bezinteresownych kontaktów z naturą. Inny będzie stosunek do niej przy regularnie uprawianej turystyce, a inaczej przedstawiał się będzie podczas sporadycznych wyjazdów w plener.

Wydaje się, że istotnym czynnikiem kształtującym zarówno ogólną wrażliwość estetyczną, jak też preferencje wobec różnorodnych jakości estetycznych w przyrodzie jest percepcja sztuki. Według licznych teorii sztuka modeluje wszelkie doświadczenia estetyczne natury – postrzegamy zatem pejzaż zgodnie z utrwalonym w świadomości kanonem malarskim czy literacką konwencją. Można przypuszczać, że istnieje grupa ludzi, dla której owym modelem estetycznych doświadczeń będzie właśnie percepcja przyrody. Ponadto, przedkładają oni nieukształtowane przez człowieka piękno natury nad sztukę (Rybicki 1997 s. 41). Czy istnieje związek między wrażliwością na określone formy piękna artystycznego i wyróżnianiem pod względem estetycznym niektórych przedmiotów naturalnych? Zagadnienie to wiąże się z kwestią przekładalności kategorii estetycznych występujących w tych dziedzinach. Zgodnie z niektórymi propozycjami Romana Ingardena można wyodrębnić szereg kategorii estetycznych przypisywanych zarówno niektórym dziełom sztuki, jak i percypowanym w odpowiedniej postawie tworum przyrody. Będą to:

- materialne momenty estetycznie wartościowe: wzruszający, rzewny, liryczny, smutny, ponury, rozpaczliwy, dramatyczny, straszliwy, pełen grozy, straszliwy, okropny, przerażający, tragiczny, radosny, pogodny, wesoły, przyjemny, miły, przykry, bolesny, rozkoszny, bolesny, poważny, uroczysty, wzniosły, patetyczny, pełen godności itp.
- formalne „czysto przedmiotowe” momenty wartościowe: symetryczny, asymetryczny, zwarty, spoisty, pozbawiony wartości, rozpadający się, zwięzły, rozwlekły, jednolity, niejednolity, różnorodny, jednorodny, monotony, ubogi, bogaty, nikły, smukły, niezgrabny, ciężki, strzelisty, przysadzisty, prosty, harmonijny, niezharmonizowany itp.
- Pochodne dla perceptora: przejrzysty nieprzejrzysty, zawikłany, jasny, niejasny, mętny, ciemny, wyraźny, niewyraźny, ostry, nieostry, pełen wyrazu, wyrazisty, niezrównoważony, pełen spokoju, niespokojny, równomierny, pełen napięcia, dynamiczny, pozbawiony dynamiki – napięcia, prawidłowy, nieprawidłowy, uporządkowany, nieuporządkowany itp.
- Sposoby działania na perceptora: podniecający, pobudzający, łagodzący, uspokajający, kojący, wzmacniający, osłabiający, obezwładniający, podnoszący na duchu, wstrząsający, przenikliwy, zatrważający, obojętny, nie wywierający wrażenia, nijaki (Ingarden 1981, 308–313).

- Obok wyżej wymienionych kategorii estetycznych można też wyróżnić jakości estetyczne, które będą przysługiwały całości przedmiotu estetycznego. Jakość wartości może tu być pojmowana jako ostateczna charakterystyka danego tworu czy zjawiska natury:
 - miły, śliczny, ładny, piękny;
 - brzydki, szpetny, ohydny, paskudny;
 - pełen uroku, pełen wdzięku, bez wdzięku, pozbawiony uroku;
 - wielki, potężny, wzniosły, majestatyczny, pozbawiony siły (Rybicki 1997, s. 42).

IMPLIKACJE BADAWCZE I REKOMENDACJE PRAKTYCZNE

W świetle wyżej przedstawionej refleksji rysują się perspektywy badawcze dotyczące oddziaływania relacji człowiek – środowisko naturalne na percepcję estetyczną natury. Uwzględniając prawdopodobne nastawienia wobec natury – biorąc pod uwagę elementy wyróżnione w punktach – wydaje się celowe przeprowadzenie ankiety. W jej wynikach powinny ukazać się różne stopnie i rodzaje zainteresowań badanych otaczającą przyrodą.

Następnym etapem badań może być prezentacja zdjęć różnych typów środowiska naturalnego – krajobrazu – z poleceniem:

- a) uszeregowania ich z uwagi na najbardziej odpowiadający rodzaj otoczenia jako miejsca stałego zamieszkania terenu i możliwości wypoczynku;
- b) dokonania opisu uwzględniającego momenty estetycznie wartościowe (zgodnie z podanymi tu propozycjami terminologicznymi). Opis ten może mieć charakter dowolnego wskazania kilku przymiotników korespondujących z estetycznymi walorami prezentowanego krajobrazu np. miły, sielankowy, łagodny. Ewentualnie wskazane będzie poproszenie badanych o skalowanie swoich doznań np. pogodny – ponury (Rybicki 1997, s. 43).

Na tym etapie badacz może przerwać analityczne rozważania, powierzając swoje hipotezy do weryfikacji. Ekologom natomiast dostarcza rzadko przywoływanego argumentu, jakim jest ochrona środowiska naturalnego spoza praktycznych pobudek. „Powinniśmy bowiem pamiętając o przyszłości, uwzględniać wszystkie istotne potrzeby człowieka, a jedną z nich jest przecież bezinteresowne cieszenie się różnorodnością świata” (Tamże, s. 43) i takie podejście do natury, jaki mieli polscy romantycy i pejzażyści pierwszej połowy XIX wieku.

LITERATURA

- Czaja E., 2016, *Zatrzymać czas*. W: A. Kamińska, E. Kraus, P. Oleśniewicz (red.) *Edukacja jutra. Filozofia życia Profesora Kazimierza Denka*. Sosnowiec.
- Gołaszewska M., 1973, *Zarys estetyki*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków.
- Ingarden R., 1981, *Wykłady i dyskusje z estetyki*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Jaroszyński P., 1996, *Metafizyka i sztuka*. Wydawnictwo Tadeusza Radjusza „Gutenberg-Print, Warszawa.
- Karpowicz S., 1929, *Sprawność umysłowa*. W: *Wybór pism*, Warszawa 1929.
- Ravasi G., 2004, *Pieśń nad pieśniami*. Wydawnictwo Salwator, Kraków.
- Rybicki J., 1997, *Percepcja estetyczna środowiska naturalnego*. W: A. Białkowski (red.), *Edukacja estetyczna w perspektywie przemian szkoły współczesnej*. Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Żukowska A.M., 2011, *Koncepcje edukacji plastycznej i metody ich realizacji w polskiej pedagogice artystycznej*. W: M. Stępnik (red.) *Komunikowanie artystyczne*. Wydawnictwo WSPA, Lublin.
- Żukowska A.M., 2013, *Od rysunku do plastyki – ewolucja problemu*. W: M. Kuśpit (red.), *Barwy twórczości*. Wydawnictwo UMCS, Lublin 2013.

THE AESTHETIC DIMENSION OF NATURE. RESEARCH PERSPECTIVES

Abstract: The article concerns the aesthetic dimension of nature and its influence on the human. The author explains the notion of “nature,” characterizes attitudes adopted towards it, and demonstrates the range of influence the natural environment has on the human. Subsequently, the text focuses on the aesthetic perception of nature. In the light of the presented reflections, it outlines research perspectives concerning the influence of the relationship between humans and the natural environment on the aesthetic perception of nature.

Key words: Perception of nature, the aesthetic dimension of nature, relationship between humans and nature